

LÓRINCZ JÓZSEF*

A „Kádár-korszak” börtönügyének szakmatörténeti vázlata

A sztálini büntetőpolitikával való szakítás az 50-es évek második felétől lényegében a korábbinál joviálisabb büntető igazságszolgáltatáshoz való közeledést eredményezett. A *lenini büntetőpolitika téziseit felidéző kétarcú igazságszolgáltatás* egyfelől a politikai ellenfelekkel szembeni könyörtelenséget, másfelől azonban a „dolgozó osztályhelyzetű” bűnelkövetőkkel szembeni segítő-nevelő szándékot kívánta kifejezésre juttatni. Előbbi funkciójában az 1956-os forradalom aktív résztvevőivel és az „osztályidegenekkel” szemben történelmünk egyik legvéresebb leszámolását végezte el.¹ A tudatosan és indokolatlanul alkalmazott terror mellett az 1957. június 29-i országos pártértekezlet ugyanilyen tudatosan élt a megbocsátás eszközével azokkal szemben, „akik bűncselekményeik népellenes voltát felismerve és megbánva, készek és képesek segíteni az imperialisták és a hazai ellenforradalmárok népellenes törekvései elleni harcban.” Ez utóbbiakkal, mint megtévedt, vagy megtévesztett dolgozókkal szemben a büntetőpolitika megelőző, javító, nevelő tevékenységet tűzött ki célként.

Az 1957-es büntetőpolitikai döntés alapján az igazságszolgáltatásra a bűnelkövetők, illetve az *elitáltak kategorizálásának* fontos feladata hárult az érintett szervek vezetőinek közös utasítása² alapján. A büntető- és büntetés-végrehajtási politikát jól érzékelteti Szénási Gézának a legfőbb ügyésznek írása: „A büntetéseket három fő csoportba szokás osztani: 1. Ellenforradalmárok és osztályidegen elemek. 2. Megrögzött bűnözők. 3. Alkalomszerűen, kismértékben bűnöző, elmaradt emberek. A különböző kategóriák közötti határvonalat a nevelés, mint ráhatás mértéke és az alkalmazott nevelés várható eredménye vonja meg. Az ellenforradalmároknál és osztályidegen elemeknél a ráhatásnak erőteljesebbnek kell lennie az ideológiai eszközök előtérbe helyezésével, míg a megrögzött bűnözőknél az általános kultúra emelésével a morális érzék kialakítása a fontosabb. A legkevesebb gondot a nevelés részére a harmadik kategória jelenti, mint-hogy ezen emberek számára az esetek többségében az egyszeri büntetés inkább elretentő, mint nevelő hatásként jelentkezve, őket további bűncselekmény elkövetésétől végleg

* c. egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem

¹ A legújabb kutatási adatok szerint a polgári és katonai bíróságok által 1956. november 4-től 1957. július 31-ig halálra ítélték száma 131 fő volt, míg a forradalmi eseményekben való részvétel miatt kivégzettek összlétszáma meghaladta a 350 főt.

² A bűnelkövetők kategorizálását a 103/1958. számú BM-IM-Legfőbb Ügyészi közös utasítás tartalmazta.

visszatartja.”³ E szempontoknak megfelelően 1958 végére más-más intézetbe kerültek az ellenforradalmár és osztályidegen elemek,⁴ a dolgozó osztályhelyzetű politikai elítéltek, a szokásos bűnözők és súlyosan visszaesők, a dolgozó osztályhelyzetű, kisebb súlyú köztörvényes bűncselekményt elkövető személyek.

A konszolidációra törekvés jelent meg 1959. novemberében az MSZMP VII. kongresszusának határozataiban, amely kimondta, hogy fel kell gyorsítani a szocializmus alapjainak lerakását. A kongresszus az igazságszolgáltatás döntéshozóit arra inspirálta, hogy a büntetés-végrehajtás területén is gyorsítsanak az „elbitangolt” dolgozó osztályhelyzetű elkövetők visszaterelésében, amikor *a nevelést intézményesítették a végrehajtási rendszeren belül*. Ennek szellemében lépett hatályba az 1959. június 30.-án kiadott 8/1959. BM számú utasítás (a továbbiakban BM. ut.), amely a büntetés-végrehajtás két fő feladatának jelölte meg a letartóztatottak őrzését és a nevelését. A BM. ut. nem tudván azonban szakítani az osztályszemlélettel, kihangsúlyozta, hogy az osztálypolitikát érvényre kell juttatni a letartóztatottak nevelésénél alkalmazott módszereknél, a világnézetű oktatásnál, kedvezményeknél, fenyítéseknel. Az „osztályidegenekkel”, a „politikai elítéltekkel” szembeni differenciált bánásmód realizálási formái voltak a kötelező zárkafoogság (egyéni elkülönítés), a kapcsolattartás korlátozása, a feltételes szabadságra bocsátás lehetőségének szűkítése. A letartóztató intézetekben 1960. január 1-vel létrehozták a *nevelési szolgálatot*, országosan 124 fővel. A nevelői állományt volt politikai tisztekből és felkészültebb körletparancsnokokból választották ki, egyidejűleg létrehozták a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságán (a továbbiakban BVOP) a nevelési szolgálat irányítására a Nevelési Osztályt, ezen belül az instruktori és a sajtó alosztályt. Előírták, hogy minden 100 letartóztatott nevelésével 1 nevelő foglalkozzon. A nevelés célja elsősorban politikai-világnézetű „agymosás” volt a nagyobb veszélyt hordozó rendszerellenes erők semlegesítésére és csupán mellékes cél a társadalom együttélési normáival szembe forduló köztörvényesek reszocializálása.

A börtönök gazdálkodásukat 1957. július 1-vel önálló költségvetési szervként folytathatták,⁵ ezzel a rendelkezéssel pénzügyi irányításuk a megyei rendőr-főkapitányságok hatásköréből a BVOP-re került.⁶ Az elítéltek munkáltatását, a főként középüzemi termelőmunka végzését a bv. vállalatokban a nevelés fő eszközévé nyilvánították. A lehetőleg teljes körű, folyamatos foglalkoztatás érdekében a bv. vállalatok termelőtevékenysége elsősorban a jelentős élők munká felhasználására irányult, ezért az ipari vállalatokban élők munká-igényes technológiai eljárásokat, a mezőgazdasági célgazdaságokban pedig nagy létszámú kézi munkaerőt alkalmaztak. A főképpen az élők munkáit kihasználó termelés azonban azzal a hátránnyal járt, hogy a következő időszakban rendre elmaradt a termelés korszerűsítésére irányuló technológia fejlesztése.⁷

³ SZÉNÁSI GÉZA: *A szocialista büntetés-végrehajtás törvényessége*. Bv. Szemle, 1958/4. 9. p.

⁴ A közös utasítás szerint ellenforradalmár elemeknek minősültek a szervezkedés, kémkedés, a hazaárulás bűncselekményeiben vezető, irányító tevékenységet folytató személyek, osztályidegeneknek a papok, a csendőrök és a volt horthysta katonatisztek.

⁵ Lásd: a belügyminiszter 1957/5. sz. utasítása.

⁶ ZORKÓCZY KÁROLY: *A gazdasági szervezet helye és formái büntetés-végrehajtásunk fejlődésének egyes szakaszaiban*. Bv. Szemle, 1957/7–8. 376. p.

⁷ PALOTÁS MIKLÓS: *A büntetés-végrehajtási munkáltatás fejlődése és jelenlegi helyzete*. RTF. 1983. 13. p.

A hatvanas évek elejétől végbemenő kedvező gazdasági, kül- és belpolitikai folyamatok mellett a büntetőpolitika kiegyensúlyozottabbá, a korábbi évtized szélsőségeitől jórészt mentesülve, konszolidáltabbá vált. Az 1961-es Btk. a megelőző években kialakult gyakorlatnak megfelelően a szabadságvesztés végrehajtásának két fokozatát különböztette meg: a börtönt és a büntetés-végrehajtási munkahelyet.

A konszolidációs politika jegyében hirdette meg a kormányzat közkegyelmi rendelkezéseit. Magyarország felszabadulásának 15. évfordulója alkalmából 1960. április 1.-én kihirdetett részleges politikai közkegyelem a fogvatartottak várakozásával ellentétben viszonylag kevés embert érintett. A megbékélést szolgáló büntetőpolitika csúcspontját az 1963. április 22-én megjelent közkegyelmi rendelet jelentette, amely jóllehet nem terjedt ki az 1956-os ügyekben elítéltek teljes körére, de több, mint négyezer elítélt ekkor nyerte vissza szabadságát. E közkegyelem célja a fegyveres, majd a politikai ellenállás felszámolása után az érzelmi ellenállás csökkentése volt, többek között azzal is, hogy lehetővé tették a börtönviseltek érvényesülési lehetőségét is.⁸ 1963-ban a magyar börtönügynek az állami szervek rendszerében elfoglalt helyét illetően jelentős döntés született: a Belügyminisztérium szervezetéből az igazságügyminiszter irányítása és felügyelete alá került.⁹ E döntésnek elvi jelentőséget az adott, hogy a büntetés-végrehajtás így az igazságszolgáltatás szervezet-rendszerébe és annak folyamatába illeszkedett be. A 60-as évek elején fellendülő tudományos – kriminológiai, szociológiai, pszichológiai – kutatások széles körű empirikus tapasztalatokat halmoztak fel a bűnözés egy-egy megjelenési formájáról. A kriminológiai szemléletnek a büntetőpolitikára gyakorolt jótékony hatása jól érzékelhető az 1963-as jogpolitikai irányelvekben,¹⁰ amely megszüntette az igazságszolgáltatásban az elkövető osztályhelyzet szerinti megkülönböztetését, egyúttal felhívott a jogkövetkezményeknek a bünelkövető személyiségét is figyelembe vevő differenciált alkalmazására.

A büntetőpolitika újabb, represszív hulláma nem váratott magára sokáig. A szovjet belpolitikai változások¹¹ kedvezőtlenül hatottak a hazai gazdaságpolitika mégoly korlátozott hatású reformtörekvéseire is, a politikai visszarendeződés, a resztalinizáció a 60-as évek közepén megkezdődött. A megkeményedő büntetőpolitika hatására 1964 és 1966 között a fogvatartotti létszám mintegy 24%-al emelkedett.

A honi börtönügyben megkövetelt átnevelés eszközeinek és módszereinek elégtelenségével, szerény határfokával a 60-as évek közepén szembesült a honi politikai és állami vezetés. A börtönügy korszakos elmaradása – sajátos módon – akkor ütöközt ki, amikor világossá vált számukra, hogy a bűnözés elleni küzdelemben már nem elegendő a szocializmus megszilárdulásában reménykedő rövidtávú tervezés, hanem az állami szervek hosszú távú, szakszerű fellépésére van szükség. 1965. novemberében az MSZMP Politikai Bizottsága vizsgálta meg a büntetés-végrehajtás tevékenységét. A vizsgálat megállapította, hogy a rendszer nem szolgálja megfelelően a bűnmegelőzést, személyi állományának létszáma és felkészültsége elégtelen, kidolgozatlanok az elítéltekkel való differenciált bánásmód, nevelés elvei és módszerei, a börtönök tárgyi feltét-

⁸ Lásd: HUSZÁR TIBOR: *Kádár. A hatalom évei 1956-1989*. Corvina Kiadó, Budapest, 2006. 138. p.

⁹ Az igazságügyminiszter és a belügyminiszter 008/1963. (X. 30) sz. közös utasítása.

¹⁰ Az MSZMP 3221/1963. (V. 30) sz. határozata a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről.

¹¹ A hazai pártvezetéssel jó viszonyt fenntartó SZKP főtitkárát N. SZ. Hruscsovot leváltják, helyét L. I. Brezsnyev veszi át.

elei sem alkalmasak a végrehajtás céljának megvalósításához. Egyidejűleg a hazai börtönügynek ekkor felismert kritikus állapotát javítandó, elismerésre méltó, hogy a bűnügyi tudományok képviselőinek bevonásával felélénkült a börtönügy elméleti művelése és 1966-ban Magyarország történetében elsőként olyan törvényi szintű szabályozás jelent meg – az 1966. évi 21. törvényerejű rendelet –, amely a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának elveiben, tartalmában jelentős előrelépést jelentett. E szabályozás most már a szabadságvesztés végrehajtásának jogilag is rögzített *céljaként az elítéltek átnevelését, morális átalakításukat* tűzte ki. Szemléletében minőségi áttörést képviselt azzal, hogy az elítélteket nemcsak kötelezettségekkel terhelte, hanem jogokkal is felruházta. Egyidejűleg a Btk. módosításával a biztonsági és az átnevelhetőségi szempontoknak megfelelő differenciálást kívánt bevezetni, amikor a szabadságvesztés-büntetésnek a korábbi kettő helyett négy fokozatát: *a szigorított börtönt, a börtönt, a szigorított bv. munkahelyet és a bv. munkahelyet* állapította meg. A törvényerejű rendelet elvileg a nevelést tette a büntetés-végrehajtás központi feladatává, így e jogszabály miniszteri indokolása nem kívánt kevesebbet, mint azt, hogy *az elítélt személyisége az átnevelési folyamat eredményeként átalakuljon* és szabadulása után törvénytisztelő állampolgárrá váljon. E célkitűzés a „létező” szocialista társadalom egy olyan rövid, derűs szakaszában született, amikor a naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam omnipotens törekvéseivel.

A kádári „húzd meg – ereszd meg” taktika a következő két évben engedékenységet mutatott. A társadalmi konszenzusra, a gazdasági reformokra hajló politikai szándékra az MSZMP 1966. novemberi, IX. kongresszusán adott hangot az állami- és pártvezetés. Az engedékenység büntetőpolitikai következménye, hogy 1966 és 1968 között a fogvatartotti népesség mintegy 13%-os csökkenése regisztrálható. Az újabb, represszív fordulat 1968-ban történt. A proletárdiktatúra dogmatikus védelmezőinek politikai nyomásgyakorlása és a büntetőpolitika represszív irányultsága – amelyben jelentősen közrehatottak a csehszlovák események is – jól követhető a fogvatartottak létszámának gyors emelkedésében: 1972-ig a börtönnépességnek újabb 21%-os emelkedése volt mérhető.

A honi börtönügy átnevelési programja a 60-as évek közepétől felélénkítette az elítéltek nevelésének tudományos igényű kutatását. A kutatók¹² abból a felfogásból indultak ki, hogy a bűnelkövetők különleges nevelést igényelnek, ennek tudományos hátterét a szocialista neveléstudománynak egy specifikus területe, a *kriminálpedagógia* látná el, melynek feladata, hogy feltárja az elítéltek nevelésének törvényszerűségeit és sajátosságait, elemezze a nevelési folyamat célkitűzéseit, tartalmát, módszereit és szervezeti formáit, adjon útmutatást a nevelési problémák helyes megoldásához.¹³ A szocialista nevelési eszmék dogmaszerű alkalmazása – mint pl. a makarenkói kollektivistista nevelésé – a felnőttek börtönkörnyezetében azonban csak elvetélt gondolat maradt.

A 60-as évek második felének büntetőpolitikája anélkül fektette a hangsúlyt a megelőzésre – a börtönügy területén a speciális prevencióra – hogy ennek megvalósítási esélyét felmérte, illetve bonyolult tárgyi és személyi feltételeinek megteremtését megkísérelte volna. *Az irreális elvárások teljesíthetetlensége, a valóság és az elvi (jogszabá-*

¹² A kriminálpedagógiai ismeretanyag tudományos megalapozásának kísérlete a büntetés-végrehajtási testület két, elméletileg felkészült, a gyakorlatban is jártas szakember: Balogh László és Pál László nevéhez fűződik.

¹³ BALOGH LÁSZLÓ – PÁL LÁSZLÓ: *Kriminálpedagógia*. Tanárképző Főiskolai Jegyzet, 1975. 20. p.

lyi) követelmények ellentmondása a hazai börtönök vezetésének kétarcúságát eredményezte. Miközben formálisan alkalmazkodtak a politikai és az állami vezetés elvárásaihoz, az elsődleges célként deklarált (át)neveléshez, valójában a másodlagos követelmények teljesítésében, a rendkívüli események (szökés, zendülés, csoportos ellenállás, erőszak, öngyilkosság, stb.) elleni sikeres fellépésben, illetve az elítéltek munkáltatásának gazdaságosságában voltak érdekelték. Mindez a büntetés-végrehajtási szervezet centralizáltságának, a militáris, hierarchikus viszonyok fenntartásához a 60-as évek közepétől további döntő érveket adott.

A 70-es évektől a gazdasági és a politikai berendezkedésben elmélyülő válságjelek tartós válságkezelésre kényszerítették és a működőképesség, a társadalmi egyensúly fenntartása érdekében fokozott erőfeszítésekre indították az állami szerveket. Ez időszaktól nyilvánvalóvá vált, hogy az állam már egyetlen szférában, így az igazságszolgáltatásban sem képes átúto reformokra, ezért csak olyan kiigazításokra vállalkozott, amelyek a működés folytonosságát, vagy annak látszatát segítették elő. A lassan növekvő bűnözéssel szembeni türelmetlen, megkeményedő büntetőpolitika terméke volt a *Büntető Törvénykönyv 1971. évi novellája* (28. sz. törvényerejű rendelet). Az ekkor kibocsátott dokumentumok jól érzékelhető zavarodottsággal konstatálták, hogy a szocializmus építésének előrehaladása ellenére a bűnözés visszaszorításában nem sikerült számottevő eredményeket felmutatni, sőt a 60-as évek közepétől szolidan, de folyamatosan emelkedő bűnözés volt regisztrálható. *E jelenség társadalmi természetének és okainak feltárása helyett szinte reflex-szerűen a bűnildözés, a büntető igazságszolgáltatás hiányosságaira mutattak rá, feladatul tűzve ezek hatékonyságának javítását.* A jogszabály megváltoztatta a szabadságvesztés-büntetés fokozatainak elnevezését, ennek értelmében 1972. január 1-től fegyházban, szigorított börtönben, börtönben és fogházban hajtották végre a szabadságvesztés-büntetést.

Az 1968-tól regisztrálható létszámnövekedés – amelynek következtében 1972 dec. 31-én már 20 ezer főt meghaladó fogvatartott elhelyezéséről kellett gondoskodni – a büntetőintézetek rendkívüli zsúfoltságát idézte elő. Ez az előre nem tervezhető körülmény a Politikai Bizottság 1965. évi határozatában foglalt szakmai feladatok végigvitelének ellehetetlenüléséhez vezetett. Az MSZMP KB. Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának (KAO) 1971. szeptemberi jelentésében erről szokatlan, nyers őszinteséggel számol be: „Az intézetek normális befogadóképessége 15000 fő. Jelenleg a letartóztatottak és jogerősen elítéltek száma meghaladja a 19000-et. Ez a magas létszám nem csak a személyi állományra ró nagy terhet, de olyan zsúfoltságot is okoz, ami már alig elviselhető (egyszemélyes zárkákban négyen-ötven vannak, vagy húsz személy elhelyezésére szolgáló helyiségben negyvenen-ötvenen)... A politikai bizottsági határozat óta bővítés alig történt (ami történt, azt belső erőforrásokból oldották meg), mert a szükséges pénzüsszegeket a Pénzügyminisztérium és az Országos Tervhivatal nem biztosította, jöllehet a PB. határozat szerint a III. ötéves tervben évente 5-7 millió forintot kellett volna a bv. intézetek fejlesztésére fordítani.”¹⁴ Az így kialakult helyzetben a realitások teljes figyelmen kívül hagyásával született meg a pártközpont egy újabb instruk-

¹⁴ Az MSZMP KB. Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának jelentése a Politikai Bizottság 1965. november 9-én, a büntetés-végrehajtás helyzetéről és fejlesztéséről szóló határozata végrehajtásának tapasztalatairól. Budapest, 1971. szeptember 3.

ciója, a KAO 1971. szeptemberi jelentése alapján az *MSZMP KB. Titkárságának 1972. február 28-án hozott határozata a büntetés-végrehajtási munka továbbfejlesztéséről*. A '65-ös határozat – egyébként konstruktív – feladatait számon kérő, azt lényegében megerősítő újabb politikai döntés így a megfelelő objektív és szubjektív feltételek híján taljaltan maradt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a büntetés-végrehajtási szakma kardinális elvi és gyakorlati problémáinak orvoslásához a politikai deklarációkon túl a politikai és az állami vezetés valós szándéka, valamint gazdasági ereje hiányzott. Így a következő esztendőkből sem férőhely-bővítésre, sem a személyi állomány szándékolt létszám-bővítésére, sem az elítélt-munkáltatás fejlesztésére nem került sor.

A kriminológiai szemlélet büntetőpolitikára gyakorolt hatásának a 70-es évek elején kiemelkedő állomása a Népköztársaság Elnöki Tanácsa határozatában, az *1973-as jogpolitikai irányelvekben* fedezhető fel. Az irányelvek végre elismeri, hogy a bűnözés nem csupán a kapitalista múlt és környezet átkos következménye, hanem a létező szocializmus újratermelődő feszültségeiből, ellentmondásaiból fakad. Az irányelveknek a büntetés-végrehajtás számára lefordítható „üzenetei” többsíkúak. Általánosan felismeri, hogy az államnak a bűnözés elleni harcra tartósan kell berendezkednie, kimondja, hogy a végrehajtandó szabadságvesztés kiszabását racionális keretek közé kell szorítani. Felhív a konok bűnelkövetőkkel, valamint a munkakerülő, alkoholisták életmódot folytatók elleni szigorú fellépésre, végül konkrét útmutatást tartalmaz a büntetés-végrehajtás megfelelő differenciálására, a munkáltatás, nevelés és az utógondozás fejlesztésére.

Az irányelveknek a bíróságok ítélkezési gyakorlatára – ezen belül a szabadságelvonással járó jogkövetkezmények kiszabására – kifejtett hatása viszonylag rövid időn belül érzékelhetővé vált a végrehajtandó szabadságvesztésre ítéletek és a fogvatartotti állományban 1972 és 1975 közötti mintegy 12%-os csökkenésében. E csökkenés azonban nem bizonyult tartósnak. A jogalkotást a közrendre és a közbiztonságra különös veszélyt jelentő többszörös visszaesőkkel szembeni fellépés új beavatkozásra sarkallta. Ennek eredménye az *1974. évi 9. számú törvényerejű rendelettel bevezetett szigorított őrizet volt*. A férfi szigorított őrizeteselek elhelyezése előbb a *Sopronkőhidai Fegyház és Börtönben*, később a *Váci Bv. Intézetben*, a nőké pedig a *Kalocsai Fegyház és Börtönben* történt. A hazai szakirodalomban élénk vitát kiváltó intézmény a II. világháború óta először tett kísérletet a tettes-centrikus büntetőfelelősség érvényesítésére. 1974-től az 1978-as új Btk. hatálybalépéséig a tágra szabott bírói mérlegelés lehetőségének, valamint a relatíve határozatlan büntetékiszabás hatására a visszaeső fogva tartottak aránya és ezzel a fogvatartotti létszám újból 12%-al nőtt. Az őrizeteselek szabadulás utáni beilleszkedése sem a jogalkotók szándéka szerint alakult, amikor nagy számban (95%-ban) követtek el újabb bűncselekményt, sokszor kísérletet sem téve a társadalmi beilleszkedésre. A „túlvállaló” büntetőpolitika szintén a tettes-felelősségi rendszer keretében kívánt megoldást találni a bűncselekményt elkövetett szenvedélybetegekkel – alkoholistákkal – szemben. Az *1974. évi 10. sz. törvényerejű rendelet az alkoholisták kötelező munkaterápiás intézeti kezelését* vezette be. Az intézeti gyógykezelés az erre a célra a Szeged melletti *Nagyfán* kialakított *Munkaterápiás Alkoholelvonó Intézetben* történt. A megfelelő körültekintés nélkül bevezetett intézkedés ismét súlyos szakmai tehertételt jelentett a büntetés-végrehajtás számára.

A hazai börtönügyet meglevő gondjai mellett jelentősen megterheltek a fenti, szakmailag előkészítetlen, gyakran rögtönzészzerű kormányzati döntésekből született intéz-

kedések. A döntéshozók – saját tévedhetetlenségük biztos tudatában – nem vették figyelembe a büntetés-végrehajtási szakemberek jelzéseit az előkészítés időszakában, azonban sajátos módon a megvalósítás gyakorlati nehézségeit rendre a büntetés-végrehajtás számlájára írták.

A honi börtönügyön belül a szemléleti félfordulatot egy 1976. májusában megfogalmazott előterjesztés indította el, amely a végrehajtás céljáról lehántotta az irreális elemeket. Kijózanító realitásérzékkel az alábbiakat emeli ki: „Szükségesnek tartjuk tisztázni, hogy a szabadságvesztés végrehajtása alatt végzett nevelőmunkával nem törekedhetünk az elítéltek személyiségének teljes átalakítására. Ennek ellentmond az, hogy az elítéltek többé-kevésbé kialakult, megszilárdult személyiség szerkezetű felnőttek, emiatt irreális olyan követelményt támasztani, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel és időtartam alatt személyiségük teljes átforgalmazását érjük el. A fő feladat, hogy személyiségük bizonyos vonásait korrigáljuk, ... az, hogy beilleszkedésre tegyük őket alkalmassá.”¹⁵ Az előterjesztők nyilvánvalóan tudták, hogy a feltételek e redukált cél eléréséhez sem elegendők, de a szocialista nevelési eszme optimizmusa – nem kevésbé a dokumentumokban rögzített politikai parancs – fogva tartja őket.

A nehézségek ellenére a 70-es évek közepétől meginduló – elsősorban a börtönügy belső tartalékaiból táplálkozó – *humanizációs folyamat a magyar börtönviszonyok európai irányultságú fejlődését segítette*. Ebben a folyamatban a hidegháborús feszültség feloldódásában jelentős szerepet játszó, a Helsinki értekezlettel (1975) meginduló közeledés a világrendszerek között – számos kérdés mellett – az államok büntetési, büntetés-végrehajtási rendszereinek kultúráját, humánumát is a társadalom-diagnosztikai tényezők szintjére emelte. Ugyanakkor a szélesebb szakmai körök számára is megismerhetőbbé és megfontolhatókká váltak az ENSZ által kimunkált (1955) és az Európa Tanács által kidolgozott (1973) ajánlások a korszerű börtönnormák tárgyában. E korszak állami és politikai vezetése a polgári demokráciákhoz való ideológiai közeledés következetes elvetése mellett, a szükségszerűen bővülő gazdasági kapcsolatok fenntartásához bizalomépítő, a "szalonképességet" javító gesztusokra hajlott. A honi szakirodalomban ekkor megjelenő elemzések nem csupán a büntető törvénykönyvet támadták „börtöncentrikussága” miatt, de rámutattak a szabadságvesztés-végrehajtásában mutatkozó káros, kedvezőtlen hatásokra is. Így – többek között – figyelmeztettek arra, hogy a szabadságvesztés általában, de különösen ha az hosszantartó, vagy ismételt, gyorsan lazítja, majd megszünteti az elítélt társadalmi kapcsolatait, tehát csökkenti a visszailleszkedés esélyeit. Ugyanígy rámutattak a büntetőintézeti élet túlszabályozottságából az elítéltek mérlegelési, döntési képességének, akarati tevékenységének károsodására, a büntetőintézeti szubkultúrának az elítéltek bűnözést igazoló nézetrendszerét erősítő jellegére, a szabaduló elítélttel szembeni erőteljes előítéletnek beilleszkedését ellehetetlenítő hatására.¹⁶

A fellendülő börtönügyi tudományosság, valamint a korszerűsítés irányába ható gyakorlati tapasztalatok felhasználásával megkezdődtek a büntetés-végrehajtás kodifikációs munkálatai, amelynek eredményeként kibocsátásra került az *1979. évi 11. sz. törvényerejű rendelet a büntetések és intézkedések végrehajtásáról*. Az új jogszabály a

¹⁵ Előterjesztés, 1976. május 24. 9. p.

¹⁶ A kritikai szakirodalom szerzői közül kiemelhető, Horváth Tibor, Lukács Tibor, Nagy Ferenc, Tauber István, Tavassy Tibor, Vigh József, és Vókó György munkássága.

végrehajtás feladatává annak elősegítését tette, hogy „az elítélt szabadulása után a társadalomba beilleszkedjék és tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől”, a törvényhozó ennek elérését két alapvető eszköz alkalmazásával rendelte elősegíteni: „a joghátránnyal és a neveléssel”. Az 1979-es kodifikáció az európai börtönhumanizációs mozgalom sodrába kerülve, de ugyanígy a magyar börtönök hatékonyságát javítandó, nem a büntetés represszív, elrettentő hatásának növelésében, hanem *az elítéltek nevelése terén jelölt meg további tennivalókat*. A nevelés korábbi, szűkebb fogalmából kilépve, gyűjtőfogalma lett mindazon pozitív hatásoknak, amelyek az elítéltet esélyesebbé tették a társadalomba beilleszkedésre. E folyamat fontos állomásai a humán segéderőknek, a pedagógusoknak és pszichológusoknak fokozatosan szélesedő bevonása, a börtönügy tudományos kutatásának megkezdése voltak.¹⁷

Az 1978. évi Btk. a büntetés-végrehajtási tapasztalatokra építve a szabadságvesztés-büntetés fokozatait négyről háromra: *fegyház, börtön és fogházra* csökkentette. A fokozatok csökkentésének alapját az szolgáltatta, hogy a gyakorlatban nehézséget okozott a négyféle fokozathoz igazodó végrehajtási mód, rezsim kialakítása. Az 1979-es bv. kódex a korábbi szabályozásnál reálisabban vetett számot a büntetőintézetek kedvezőtlen hatásával, amikor szélesítette az elítélteknek a külvilággal való pozitív kapcsolattartási lehetőségeit. Új intézményként vezette be az ún. *átmeneti csoportot*, amely a hosszú szabadságvesztés személyiségkárosító hatását kívánta csökkenteni, valamint a személyiségzavarban szenvedő (pszichopata, korábban alkoholista életmódot folytató stb.) elítéltek sajátos kezelésére és terápiás munkavégzésére létrehozott *gyógyító-nevelő* csoportot.

Az 1979-es szabályozás a büntetés-végrehajtási jog fejlődésének újabb mérföldköve volt: hazánkban először szabályozta átfogó, kódex-szerű törvényi szintű jogszabály a büntetőjogi büntetések és intézkedések végrehajtását, ugyancsak először jelent meg a Büntetés-végrehajtási Szabályzat miniszteri rendelet, tehát mindenki számára megismerhető formában. A törvényerejű rendeletben már felbukkantak a nemzetközi normák, ezen belül az emberi jogok védelmével kapcsolatos nemzetközi előírások.

Az 1978-as Btk. hatályba lépésekor ugyan az igazságügy-miniszter nyomatékosan hangsúlyozta, hogy végrehajtandó szabadságvesztésre csak valóban indokolt esetben kerüljön sor, de a jogalkalmazás gyakorlatában ez nem következett be. A bűncselekmények számának egyenletes – de nem drasztikus – emelkedése önmagában még nem indokolta volna a fogva tartottak számának nagyarányú növekedését, ez a politikai-gazdasági rendszer válságjelenségeinek fokozódása miatt inkább a büntetőhatalom türelmének fogyatkozását jelezte. Következménye *a fogvatartotti populációnak a korábbi két évtizedben példa nélkül álló megnövekedése lett, amely 1986. májusában elérte a Kádár-korszakban tapasztalt csúcslétszámot a 25 ezer főt*. Az így kialakult helyzetben egy sor, halaszthatatlannak tartott fejlesztési elképzelés – mint a fogva tartottak elhelyezési körülményeinek, ellátásuknak javítása, munkadíjazásuk fejlesztése, stb. – nem valósulhatott meg.

¹⁷ Honi börtönügyünk fejlődését a 70-es évek második feléig – a nyugat-európaítól eltérően – nem támogatta számottevő elméleti tevékenység. Ennek oka a szakterületnek a fentiekben már érintett elzártságában és elzárkózásában keresendő, abban a sajátosságban, hogy hazánkban az állami erőszakszervek, így a büntetés egész intézményrendszere a politika direkt, intim irányítási szférájába került, s így az elméleti művelés számára alig hozzáférhető volt. A társadalomtudományoknak a 60-as, különösen a 70-es évektől való korlátozott felélenkölése után a börtönügy főleg a kriminológiával, a pedagógiával és a pszichológiával talált érintkezési pontokat.

A 80-as évek első felében bekövetkezett tartós zsúfoltság a rendkívüli események megelőzésének irányába kényszerítették csoportosítani a szervezet erőforrásait, ám az erőfeszítések ellenére nőtt a rendkívüli események (a szökések, a személyzettel aktívan szembeszögölők) száma. A fogva tartottak romló hangulatához nyilvánvalóan hozzájárultak a túlzásfoltosság olyan mellékhatásai, mint a foglalkoztatottság csökkenése, a zárkán belüli életér zsugorodása, az egyéni problémák, sérelmek feloldásának késedelmessége, vagy elmaradása, de a személyi állományban megjelenő sok új, a szakmában tapasztalatlan ember konfliktus-kezelési járatlansága is. A külső gazdaság gyorsuló recessziója a bv. vállalatokat is elérte, csökkenni kezdett a fogva tartottak munkája iránti kereslet, a vállalatok gazdálkodása egyre labilisabbá vált. Az elítéltek foglalkoztatásának kötelessége a vállalatok gazdaságos működését veszélyeztető túlfoglalkoztatottsággá vált.

A represszív kriminálpolitikával való szakítás első jelei a gorbacsovi politika, a „peresztrojka” és a „glasznosztj” hazai térnyerésével mutatkoztak. A szembenálló világrendszerek konvergenciája átláthatóvá és összehasonlíthatóvá tette az olyan, korábban gondosan titkolt büntetés-végrehajtási mutatókat, mint a fogvatartotti ráta, a börtönök férőhelykapacitása, zsúfoltsága, stb. Az évtized közepére kialakult rendkívül kedvezőtlen hazai helyzet javítása érdekében kibocsátott *20/1986. sz. NET határozat (a jogpolitikai irányelvekről)* arra ösztönözte a jogalkalmazást, hogy a kisebb súlyú bűncselekményt első ízben elkövetőkkel szemben lehetőleg mellőzze a végrehajtandó szabadságvesztést. Így annak ellenére, hogy a bűnözés 1985 és 1989 között számottevően, mintegy 27%-al nőtt, a vizsgált korszakban egyedülálló módon egyidejűleg 22%-al csökkent a végrehajtandó szabadságvesztésre ítétek száma. Ugyanakkor a 80-as évek második felétől a bv. szervezetnek egy kedvezőtlen folyamattal kellett szembesülnie: a szabadulás előkészítésének problémáival, az utógondozásnak és a pártfogó felügyeletnek ellehetetlenülésével, a külvilág objektív és szubjektív fogadókézségének jelentős csökkenésével.¹⁸

A válság következményeinek csökkentésére a fejlesztési koncepciókon túl a *büntetés-végrehajtás országos vezetése a lehetőségeken belül fokozta érdekérvényesítési tevékenységét*. Elsősorban azoknak a döntéshozó szerveknek figyelmét kívánta felkelteni, amelyekről joggal elvárta, hogy hathatós intézkedéseket tesznek a pénzforrások megnyitására. 1983. szeptemberében a bv. testület az igazságügyi miniszter előterjesztésével a Honvédelmi Bizottsághoz fordult. Az előterjesztés 3-4 ezer új férőhely létesítését, 2-3 ezer új munkahely megteremtését, a honvédség által már kipróbált biztonságtechnikai eszközök telepítését, 100-150 fős létszámemelést, a személyi állomány anyagi, szociális és egészségügyi helyzetének javítását igényelte, összesen mintegy 2,5 milliárd forintot rendkívüli ráfordítással.¹⁹ A Honvédelmi Bizottság a nyomasztó létszámhiány enyhítésére 1984-ben lehetőséget nyújtott a sorkatonai szolgálatot teljesítők közül 100 főnek hivatásos bv. tiszthelyettesi állományba vételére.²⁰

¹⁸ Az utógondozás, a pártfogó felügyelet feltételeinek romlásáról a 80-as évek második felében lásd részletebben: KEREZSI KLÁRA: *A pártfogás dilemmája: kontroll, vagy segítő kapcsolat*. Esély, 1990/5. 24–25. pp.

¹⁹ Az igazságügyi miniszter előterjesztése a Honvédelmi Bizottság részére a büntetés-végrehajtás munkáját meghatározó új jogszabályokban előírt feladatok teljesítésének és feltételeinek főbb kérdéseiről. Budapest, 1983. szeptember 20. 12–17. pp.

²⁰ A sorkatonaságra kötelezetteknek katonai szolgálatuk kiváltásához öt év szolgálatot kellett vállalniuk a bv. testületnél. Csúpan töredékük maradt a testületnél.

1984-85-ben a Központi Bizottság Titkárságának, a Koordinációs Bizottságnak, végül a Minisztertanácsnak hívták fel a figyelmét a büntetés-végrehajtás gondjaira. E testületeknek és szervezeteknek sajnálkozó egyetértésén kívül a létszámfejlesztésen túl – a VII. ötéves tervben 750 fős létszámemelésre kaptak lehetőséget – sem a férőhelybővítő vagy a munkáltatást fejlesztő beruházások indítására érdemi előrelépés nem történt.²¹ Aligha segített a rendkívül szűkös költségvetési keretszámok mellett az, hogy 1986-ban némileg csökkentették a bv. vállalatokra nehezedő adóterhet (ez kb. 60-70 milliós bevételt eredményezett).²² Hosszas alkudozás után – miután nyilvánvalóvá vált, hogy központi költségvetésből finanszírozott börtönépítés, férőhelybővítés nem megvalósítható – kapott lehetőséget a büntetés-végrehajtás Budapesten egy új egység felépítésére, saját erőforrásainak, valamint a fogva tartottak visszatartott társadalombiztosítási járulékaiknak felhasználásával.²³

Összegezve a Kádár-korszak börtönügyének szakmatörténeti jellemzőit:

A 60-as években a büntetőpolitikát is meghódító kriminológiai gondolkodás elvileg elfogadhatóvá és a büntetés-végrehajtás számára kötelezővé teszi tevékenysége bűnmegelőző, proaktív szerepét. Ez az elvárás a 70-es évek végéig markánsan, a 80-as években árnyaltabban jelen van a jogi szabályozás síkján, anélkül azonban, hogy ennek gyakorlati megvalósítási feltételei biztosítottak lennének. A válságkezelő centralizáció az anyagi és a humán erőforrások takarékos elosztására, kiadagolására volt hivatott, de mellékterméke a bénító túlszabályozottság, a militáris hierarchia megcsontosodása, az élő erők (személyzet, fogvatartottak) falanxterizálása, elszemélytelenítése volt. Amennyire diszfunkcionális hatott ez a szervezeti centralizáció a végrehajtás elsődleges céljára – az elítéltek személyiségének formálására –, annyira sikeresnek bizonyult a rendkívüli események, az intézetek belső életét, rendjét, fegyelmét veszélyeztető jelenségek elfojtásában.

Az átnevelési ideológia feladása, a 79-es kodifikáció szellemisége kifejezték a büntetőpolitika döntéshozóinak azt a szemléletváltását, hogy a szakma művelését realisabb alapokra kell helyezni, ebben a fejlesztési támogatások elmaradása miatti lelkiismeretfurdaláson túl nyilván szerepe lehetett az igazságszolgáltatási hatékonyság makacsul alacsony szintjének is. A politikai vezetés érdekeltsége a 70-es évek közepétől (Helsinki után) a fogvatartás bánásmód-kultúrájának humanizálásában mutatkozott meg: a börtönkérdés a két világrendszer humanizmusának egyik összevetési pontja, társadalomdiagnosztikai mutatója lett, a hazai politika-csinálók igyekezete így különösen felélénkült a keleti blokkot nyomasztó „börtön-stigmatizáció” csökkentésére. A 70-es évek közepétől meginduló vezetői generációváltás, a korábbi évtizedeknél magasabbban kvalifikált értelmiségiek belépése a testületbe, elősegítette a humán tendenciák igényelt erősödését, de lehetővé tette a szakma egyre bonyolultabb problémáinak kifinomultabb kezelését is, anélkül azonban, hogy az új vezetői generációnak a materiális feltételeket javító érdekérvényesítési törekvései számottevő eredménnyel jártak volna.

A 80-as években a végrehajtandó szabadságvesztés széleskörű alkalmazása a Kádár-korszak utolsó represszív büntetőpolitikai fellépése volt. Ha ennek az 1980-tól 1986-ig

²¹ Lásd: Az MSZMP XIII. kongresszusa határozatainak végrehajtásából az igazságügyi szervekre háruló feladatok. IM. 1986. 24. p.

²² A büntetés-végrehajtás 1986. évi tevékenységének értékelése. IM. BVOP. 1987. 2. p.

²³ A Budapesti Fegyház és Börtön II. objektumaként épült intézetrészt (Palikertet) 1989-ben adták át.

terjedő büntetés-kiszabási gyakorlatnak bünözésre gyakorolt hatását vizsgáljuk, megállapítható, hogy a következő években a hatóság tudomására jutott bűncselekmények számának növekedését fékezni nem tudta, arra befolyást gyakorolni nem volt alkalmas. Ugyanakkor azonban az ország növekvő gazdasági nehézségei, valamint a büntetőintézetek túlszűfolttségéből adódó gondok halmozódása a büntetés-végrehajtási szervezet működési feltételeinek, az igazságszolgáltatási rendszerben betöltött funkcióinak jelentős romlásával jártak. A 80-as évekre a vezetők tudomásul vették a szakma magára maradottságát, de addigra elsajátították a válságmenedzselés minden lehetséges fortélyát.

A helyzet javítására rendszeres gyakorisággal hozott politikai és kormányzati szintű döntések végigvitele azonban sorra megrekedt a döntéshozó, az Országos Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium „Bermuda háromszögében”, a határozatokban foglalt pénzügyi preferenciáknak csupán töredéke juthatott el a testülethez, azonban elvárták, hogy a működőképességet a büntetés-végrehajtás „belső erőforrásokból” biztosítsa. Az ebben az állandósuló helyzetben kialakuló válságkezelés és válságvezetés a büntetés-végrehajtás minden vezetői szintjének tartós és állandó próbatételt jelentő szakmai életformájává vált.

Megállapítható, hogy a fentebb elemzett „létező szocializmus” időszakában az állam politikai és kormányzati szervei rendre felismerik és elismerik a büntetés-végrehajtás korszakos elmaradását, ezen belül mindvégig nyomasztónak tekintik az intézeti infrastruktúra avultságát, azonban *a börtönügy szakmai fejlesztéséhez a szükséges gazdasági erőforrásokat nem nyitották meg, így a tárgyi feltételek immár elengedhetetlen korszerűsítése nem kezdődhetett el. A korszerű elvek gyakorlati megvalósítását akadályozták a megcsontosodott szervezeti-szervezési viszonyok is. Az igazságügyi kormányzat arisztokratikus elkülönülése megnehezítette a börtönügy beilleszkedését az igazságszolgáltatás folyamatába.*

Az áttekintett Kádár-korszak szakmatörténeti konzekvenciáit még számos összefüggés vizsgálata alapján vonhatnánk le végérvényesen, de ami már eddig is körvonalazódni látszik, az *a börtönügy elhanyagoltsága a felelős politikai és állami szervek részéről. Az anyagi támogatás elmaradása, a hazai börtönügy permanens alulfinanszírozottsága éppúgy fakadhatott gazdasági kényszerítő körülményekből, mint szemléleti okokból. Az igazságszolgáltatás „mostoha gyermekeként” így magára hagyott büntetés-végrehajtás saját erejére, leleményességére, (fel)fokozott éberségére utaltatott.*